

Jan Maciej Waga

„ŁĘŻCZOK”

– KILKusetletni przykład funkcyjowania idei zrównoważonego i trwałego rozwoju

WPROWADZENIE

Po latach dyskusji nad problemami społeczno-gospodarczymi świata oraz koniecznością zapewnienia ochrony środowiska przyrodniczego i ginących gatunków, w 1992 roku na Szczycie Ziemi w Rio de Janeiro za podstawę dalszych działań państw w tych dziedzinach przyjęto ideę zrównoważonego i trwałego rozwoju. Ustalenia zapisano w Agendzie 21. Jednak już od chwili jej opracowania rozważa się realność realizacji przyjętych zasad w społeczeństwach konsumpcyjnych.

Godna powszechnego urzeczywistnienia idea zawarta w agendzie 21 ma wszak na Górnym Śląsku wspaniałą prawzorzec, który przez kilkaset lat opierał się niejednokrotnie burzliwym wydarzeniom, jak wojny i katastrofalne powodzie oraz rabunkowej działalności człowieka. Obiekt ten po społu cenny dla przyrody i ludzi to kompleks stawów koło Nędzy pod Raciborzem. Został on objęty prawną ochroną 23 stycznia 1957 roku jako Rezerwat „Łęczczok” („Łęczczak”) – jeden z najważniejszych i najpiękniejszych rezerwatów południowej Polski (Parusel, 2002). Powołano go do życia z myślą o ochronie bogatej awifauny, krajobrazu leśno-stawowego i zabytkowych alei na groblach. Od 1993 roku Rezerwat jest także istotną częścią Parku Krajobrazowego „Cysterskie Kompozycje Krajobrazowe Rud Wielkich”. Powierzchnia rezerwatu wynosi 407,88 ha. Składa się na nią część leśna (134,29 ha), którą reprezentuje obszar wielogatunkowych lasów łęgowych różnych typów i w większości naturalne dąbrowy oraz nieleśna (273,59 ha) obejmująca m.in. powierzchnię 246,89 ha ośmiu stawów o wielkościach 2–90 ha. Stawy w 25–50 % zajęte są przez zbiorowiska szuwarowe. W 2002 roku stał się on także kluczowym elementem sieci Natura 2000 przede wszystkim jako ostoja ptasia (Parusel, 2002).

Celem artykułu jest ogólne przedstawienie, ciągle mało znanego, zespołu stawów „Łęczczok” jako przykładu umiejętnego kształtowania środowiska dla osiągnięcia celów gospodarczych przy utrzymaniu dobrej kondycji przyrodniczej obszaru. Wstępne obserwacje dokonane przez autora zachęcają do szczegółowych badań historyczno-gospodarczych i ekologicznych. Interesujący może się okazać wątek este-

tyczny, reprezentowany bardzo silnie m. in. w twórczości zamieszkującego w sąsiednich Lubowicach Josepha von Eichendorffa.

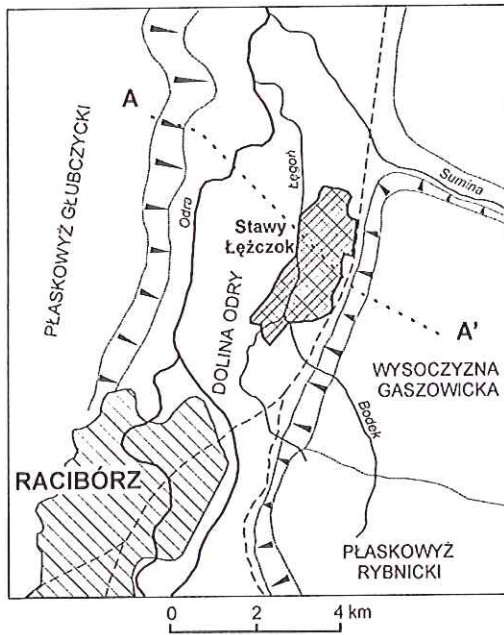
REZERWAT WPISANY W KRAJOBRAZ I STRUKTURY PRZYRODNICZE

Rezerwat „Łęczok” leży na północny-wschód od Raciborza, w obrębie dna doliny Odry (rys. 1), która ma w tej okolicy charakter potężnego przełomu rzecznego założonego na południkowych uskokach tektonicznych (Kotlicka, 1981). Na odcinku kilkunastu kilometrów oddziela ona zachodnią część Płaskowyżu Rybnickiego, wyniesioną niemal na 100 m nad jej dno i o połowę niższą wschodnią krawędź Płaskowyżu Głubczyckiego. Cokoły obydwu płaskowyżów – zbudowane z utworów karboonu i trzeciorzędu (piaskowców, mułowców i łupków z węglem kamiennym oraz ilów z gipsami) są okryte osadami czwartorzędu (piaskami, mułkami, glinami i lessami) (Lewandowski, 1988). Dno doliny zapełniają czwartorzędowe piaski i żwiry oraz mady i osady organiczne kopalnych starorzeczy. Najbardziej urozmaicone są krawędzie Płaskowyżu Rybnickiego i Głubczyckiego, gdzie występują m.in. głębokie, nieraz bardzo malownicze dolinki erozyjne i liczne stożki napływowe. W bezpośrednim sąsiedztwie Rezerwatu Płaskowyż Rybnicki przechodzi w nieco niższy poziom morfologiczny – Wysoczyznę Gaszowicką, a ta – stopniami – w dno doliny Odry (rys. 2). Owe stopnie utworzone w przeszłości przez wody odpływające z łądłodu odrańskiego, a następnie przez wody pra-Odry, widoczne są w okolicach Raszczyca i Babic, na wysokościach około 260 i 220 m n.p.m. Wyraźne są także na zachód od doliny Odry (Waga, 1994). Samo zbocze doliny jest tam bardziej strome – niegdyś intensywnie podcinane przez rzekę. Ponad nim rozciąga się bezleśny, rozległy lessowy Płaskowyż Głubczycki.

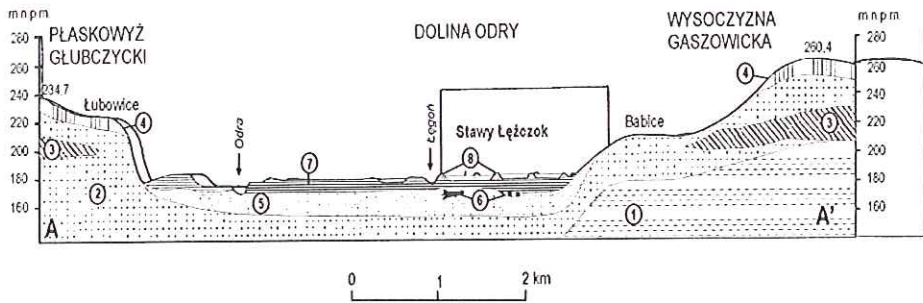
Dno doliny Odry ma w okolicy Rezerwatu szerokość 3,5 – 4,5 km i sprawia wrażenie zupełnie płaskiego. Jeśli mu się jednak dokładnie przyjrzeć można dostrzec biegnące pasmami wzdłuż rzeki terasy. Obecny krajobraz dna doliny Odry nie do końca oddaje jej historię. Ta zapisana jest lepiej w strukturach geologicznych i osadach wypełniających dno (rys. 2). W schyłkowym plejstocenie, dolina Odry zajęta przez rzekę roztokową wyglądała zupełnie inaczej niż dziś (rys. 3A). Dopiero w holocenie rzeka meandrująca wymodelowała znane nam dziś dno doliny (rys. 3B). Ze względu na większe opady niż obecnie, w pewnych okresach holocenu – np. w atlantyku, Odra była rzeką bardziej wodną. Stąd jej meandry były większe niż dzisiaj. Podobnie zachowywały się i inne rzeki. Zjawisko to można bardzo dobrze obserwować w dolinie Rudy, na przykładzie starych paleomeandrów i znacznie mniejszych meandrów współczesnych. W dolinie Odry meandry współczesnej rzeki nie rozwijały się swobodnie, jak w przypadku Rudy, lecz zostały utrwalone przez człowieka.

Okolo 5 tys. lat temu – w neolicie, bardzo silnie na środowisko zaczął oddziaływać człowiek głównie przez wielkoobszarowe wylesienia pod uprawy rolne i wprowadzanie gospodarki pasterskiej. Z odlesionych obszarów wody roztopowe i opadowe splukiwały gleby i pokrywę lessową z płaskowyżów. W dolinie Odry osadzały się

mady (Klimek, 2002). W okolicach Raciborza i Rezerwatu „Łęczczok” trudnoprzepuszczalne dla wód mady bardzo silnie nadbudowały dno doliny przykrywając m.in. szereg starorzeczy, często z przewróconymi do koryt drzewami.

Rys. 1. Położenie Rezerwatu „Łęczczok”.
Fig. 1. Location of „Łęczczok” reserve.

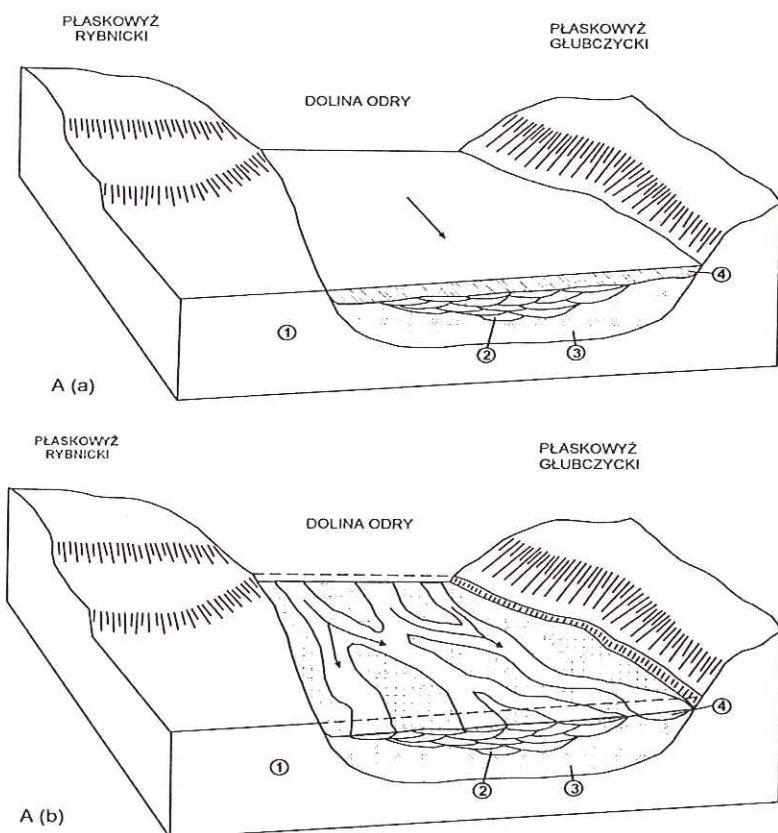

Rys. 2. Uproszczony poprzeczny profil morfologiczno-geologiczny przez dolinę Odry w okolicach Rezerwatu „Łęczczok”:

1 – utwory trzeciorzędu – ily z wkładkami gipsów i piaski, 2 – piaszczysto – żwirowe osady wodnolodowcowe łądolodu odrzańskiego oraz starsze osady plejstocenu wypełniające m.in. dno doliny Odry, 3 – gliny morenowe łądolodu odrzańskiego, 4 – lessy i utwory lessopodobne z okresu ostatniego zlodowacenia, 5 – piaski i żwiry rzeczne młodszego plejstocenu i holocenu, 6 – utwory organiczne holoceńskich starorzeczy – torfy i pnie drzew, 7 – mady holocenijskie, 8 – nasypy z czasów historycznych.

Fig. 2. Morphological-geological profile across Odra Valley near “Łęczczok” reserve.

1 – Tertiary sediments, 2 – sandy and gravelly deposits of Odranian and old Pleistocene, 3 – Odranian tills, 4 – Vistulian loess, 5 – sandy and gravelly – deposits of late Pleistocene and Holocene, 6 – organic deposits of abandoned channels – peat and subfossil trees, 7 – mud, 8 – historical mounds.

Rys. 3. Model rzeki (Odra):

A – roztokowej klimatu zimnego – w czasie wezbrania wiosennego (a), – w czasie niskiego stanu wód w lecie(b); B – meandrującej klimatu umiarkowanego (na rysunku nie przedstawiono lasów i pojedynczych drzew); 1 – utwory starsze, 2 – osady gruboziarniste złożone przez wody rzeki roztokowej, 3 – osady drobnoziarniste złożone przez wody rzeki roztokowej, 4 – kopalne koryto rzeki meandrującej wypełnione torfem, 5 – starorzecze rzeki meandrującej zapełnione wodą, 6 – koryto rzeki meandrującej, 7 – podcięcie stromej zbocza doliny przez zakole meandrowe rzeki, 8 – wody rzeczne.

Fig. 3. Model of river (Odra)

A – braided river of cold climate, (a) – at spring flood, (b) – at summer.

B – meandering river of temperate climate.

1 – older deposits, 2 – coarse-grained deposits of braided river, 3 – fine-grained deposits of braided river, 4 – abandoned meandering channel with peat, 5 – meandering channel with water, 6 – meandering river channel, 7 – steep slope of valley washed away by river., 8 – river water.

Dla Ziemi Raciborskiej, gdzie położony jest Rezerwat „Łęczok”, szczególne znaczenie miało zawsze sąsiedztwo Bramy Morawskiej. Rzutuje ono bardzo poważnie na warunki klimatyczne okolicy przez napływ mas ciepłego powietrza z południa. Wraz z układem morfologicznym terenu sprzyjało to przemieszczaniu się z południa roślin i zwierząt, a zatem i lokalnemu zróżnicowaniu gatunkowemu.

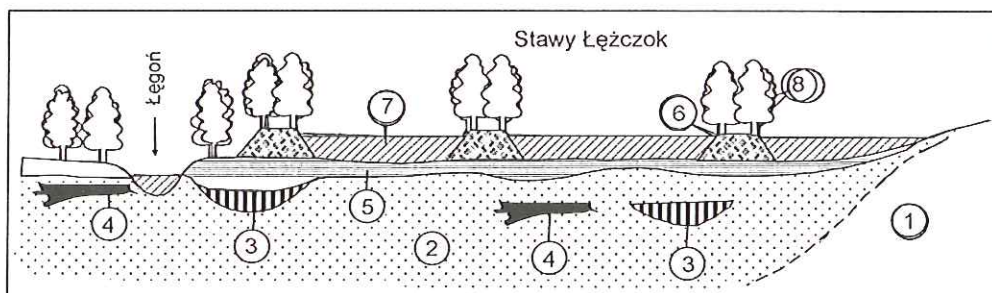
Szata roślinna Rezerwatu jest niezwykle bogata. Można w nim wyróżnić ponad 500 gatunków roślin naczyniowych, w tym ok. 70 gatunków drzew i krzewów.

Największą grupę stanowią rośliny kwiatowe. Stosunkowo bogata jest lista roślin chronionych, obejmująca 30 gatunków. Należy do nich m.in. kotewka orzech wodny, która w rezerwacie występuje dosyć obficie podczas, gdy w innych rejonach Polski zanika. Wymienić należy także grzybienie białe, grązele żółte, czy salwinię pływającą. Występują tam też inne rzadkie rośliny, które nie zostały dotychczas objęte ochroną, np.: sitowiec nadmorski, cibora żółta, czy oczeret jeziorny (Parusel, 2002).

Różnorodna jest fauna. W lesie żyją zające, sarny, dziki i 10 gatunków nietoperzy. Łącznie 23 gatunki ssaków. W Rezerwacie bytuje ponad 190 gatunków ptaków, a gniazdują przedstawiciele 118 gatunków. Wśród nich należy wyróżnić: orla bielika, rybołowa, trzmielojada, kanię czarną i bociana czarnego. Spotykany jest również południowy gatunek czapli, gęś gęgawa, bąk, podgorzałka, hełmiatka i kormoran. Liczne są gady i płazy m.in. kumak nizinny, grzebiuszka, traszka grzebienista i rzekotka drzewna (Parusel, 2002).

PROGRAM IDEOWO-UŻYTKOWY STAWÓW „ŁĘZCZOKA”

Właściwości izolacyjne mady wykorzystali prawdopodobnie już na przełomie XIII i XIV w. lub w XIV wieku cystersi z Rud. W obniżeniach pomeandrowych należących do starej generacji wielkich zakoli, w strefie doliny położonej poza częstymi zalewami powodziowymi, założyli oni rozległe stawy hodowlane, sypiąc groble i obsadzając je dla utrwalenia szpalerami drzew (rys. 4). Na groblach powstały w ten sposób aleje dębowe, lipowe i grabowe. Zadrzewienia służyły także: osłonięciu tafli wody przed nadmiernym oddziaływaniem wiatru (powstawaniu fal niszczących brzezi), zacienieniu brzeżnych partii akwenów (ochronie przed nadmiernym nagrzewaniem wody, co groziło przyduchą), ale i innym celom – w tym: zakładaniu barci, zbiorowi bukwi, pozyskaniu drewna i względem estetycznym. Należy pamiętać, że w wielu miejscach urodzajne mady wyściełające dno doliny Odry były już wtedy, podobnie jak wierzchowiny sąsiednich płaskowyżów i ich połogie stoki, dosyć intensywnie wykorzystywane rolniczo (Klimek, 2002). Rolnictwo poważnie zubażało zarówno świat naturalnej flory, jak i fauny. Utworzenie w tej okolicy dużego zespołu stawów o tak szerokim programie użytkowym, a jednocześnie dzięki zróżnicowaniu siedlisk dającym tak wielkie możliwości bytowania różnym gatunkom roślin i dziko żyjących zwierząt było działaniem, które określilibyśmy dzisiaj mianem proekologicznego. Potrzebę utrzymania zróżnicowania gatunkowego rozumieli i doceniali cystersi, którzy na Łęczczoku nie tylko hodowali ryby, stanowiące w średniowieczu – kiedy ponad 100 dni było postnych – ważny składnik menu, ale także polowali na ptaki i zbierali ich jaja. Wykorzystywali wodne rośliny użytkowe na czele z najbardziej znaną, sprowadzoną z Moraw – kotewką orzechem wodnym. Bogactwo przyrody było dla nich podstawą gospodarki i przedmiotem dbałości. Stąd na obszarze ich dawnego gospodarstwa zasoby przyrodnicze są i obecnie wielokrotnie bogatsze niż w sąsiedztwie.

Rys. 4. Uproszczony profil poprzeczny przez dolinę Odry w okolicy Rezerwatu „Łęczczok”:
 1 – utwory starszego podłoża, 2 – osady plejstoceniowe wypełniające dolinę Odry, 3 – torfy w kopalnych starorzeczach, 4 – pnie kopalne – „czarne dęby”, 5 – mady, 6 – groble, 7 – woda, 8 – aleje.

Fig. 4. Profile across Odra Valley near “Łęczczok” reserve
 1 – older deposits, 2 – deposits of Pleistocene at Odra Valley, 3 – peat of abandoned channels, 4 – fossil “black oaks”, 5 – muds, 6 – dams, 7 – water, 8 – alleys.

Zasada zgodności poczynań ludzkich z możliwościami, a nawet ofertą środowiska, przejawia się na „Łęczczoku” od czasów cystersów do dziś w: wyborze kierunków gospodarowania z wiodącym – wodnym, ustanowieniu tradycji gospodarowania z elementami szczególnego traktowania miejsca – w duchu szacunku dla przyrody, utrzymaniu maksymalnej zdolności biologicznej siedlisk do samoodtwarzania zasobów, utrzymaniu krajobrazu wzorowanego na naturalnym.

WSPÓŁCZESNE ZNACZENIE ŁĘCZCZOKA – DZIEDZICTWA RUDZKICH CYSTERSÓW

Po kilkuset latach stawy Łęczczoka nadal pełnią dawne funkcje – hodowlane, przyrodnicze i estetyczne, a nadto nowe – edukacyjne. Funkcje hodowlane realizuje się zgodnie z dawnymi zasadami pod nadzorem Wojewódzkiego Konserwatora Przyrody, który zapewnia utrzymanie równowagi między gospodarką hodowlaną, a ochroną przyrody. Nie jest to zatem znana z okolicznych, nadodrzańskich stawów monogatunkowa, intensywna gospodarka rybacka oparta na wysokiej obsadzie ilościowej karpia. Karp, nota bene sprowadzony na Śląsk właśnie przez cystersów, znosi warunki dużego zagęszczenia populacji. Dla wielu właścicieli stawów stało się to podstawą intensyfikacji gospodarki hodowlanej, co jest niestety zabójcze dla innych gatunków wodnych. W tej sytuacji Łęczczok spełnia warunki paranaturalnych zbiorników śródlądowych dających schronienie wielu gatunkom dzikożyjących roślin i zwierząt, czego nie zapewniają inne stawy hodowlane.

Bardzo cennym elementem Rezerwatu – nie tylko przyrodniczym, ale i historyczno–kulturowym jest zespół alej składających się nieraz z kilkusetletnich zabytkowych drzew, przede wszystkim: dębów, buków i grabów. Pomiedzy stawami wiedzie „Aleja Husarii Polskiej” upamiętniająca pochód wojsk Jana III Sobieskiego pod Wiedeń (Wika, Włoch, 1994). Pośród stawów znajduje się także jedyny miejscowy ar-

chitektoniczny obiekt zabytkowy – opustoszały dworek myśliwski z końca XVIII wieku.

Łęczczok jest trudnym do przecenienia przykładem funkcjonowania zrównoważonej i trwałej (od 700 lat!) gospodarki. Od wielu lat można tam obserwować różne gatunki roślin i zwierząt, nie tylko jako pojedyncze okazy, ale również we wzajemnych relacjach i w kontekście środowiskowym. Zwiedzanie rezerwatu to lekcja przyrody, historii i nurtu ekologicznego w rozwoju cywilizacji europejskiej. Lekcja cenna nie tylko dla uczniów szkół podstawowych i średnich, ale i dla dorosłych.

LITERATURA

- Klimek K., 2002: *Human-induced overbank sedimentation in the foreland of the eastern Sudety Mountains*. Earth Surf. Process. Landforms, 27. s. 391–402.
- Kotlicka G. N., 1981: *Neotektonika doliny Górnej Odry*. Biuletyn Instytutu Geologicznego, nr 321, s. 165–175.
- Lewandowski J., 1988: *Plejstocen środkowy w strefie doliny górnej Odry: Brama Morawska – Kotlina Raciborska (próba syntezy)*. Przegląd Geologiczny, nr 8.
- Parusel J., 2002: *Natura 2000. Europejska sieć ekologiczna w województwie śląskim (proponycje)*. Centrum Dziedzictwa Przyrody Górnego Śląska, Katowice. s. 2–24.
- Waga J. M. 1994: *Rzeźba eoliczna na obszarze wschodniej części Niecki Kozielskiej*. Scripta Rudensia, nr 2. PK CKKRW, Rudy Wielkie. s. 5–130.
- Wika S., Włoch W., (red.), 1994: *Aleja Husarii Polskiej z alejami bocznymi na tle rezerwatu Łęczczok w Kotlinie Raciborskiej*. Scripta Rudensia, nr 3. PK CKKRW, Rudy Wielkie. s. 5–68.

SUMMARY

„Łęczczok” – Several hundred years of idea of balanced and permanent development

In Upper Silesia there is an example of realisation of balanced and permanent development idea, which has existed for several hundred years. It is the complex of ponds called „Łęczczok”. It was established in the Middle Ages by Cistercians. It makes the splendid natural and cultural heritage as well as permanently functioning economic enterprise. „Łęczczok” is under protection as the water–wood Reserve of Nature – one of largest and most beautiful in southern Poland.

dr Jan Maciej Waga
Katedra Geografii Fizycznej
Wydział Nauk o Ziemi
Uniwersytet Śląski
ul. Będzińska 60, 41–200 Sosnowiec